

Konkurencija ir konkurencingumas Lietuvos žemės ūkyje

Antanas Poviliūnas

Profesorius socialinių mokslų habilituotas daktaras
Vilniaus universiteto Marketingo katedra
Saulėtekio al. 9, 2040 Vilnius
Tel. (370 2) 36 61 48

Straipsnyje nagrinėjamos konkurencijos raiškos formos Lietuvos žemės ūkio ir maisto produktų rinkoje, jų poveikis produktų gamintojams, perdirbėjams ir vartotojams, konkurencingų žemės ūkio įmonių formavimosi ir stiprėjimo sąlygos bei ypatumai. Naudoti istoriografinis, loginis ir statistinės analizės metodai. Mokslinė reikšmė ta, kad tiriami konkurencijos aštrėjimo, konkurencingų ūkių tapimo procesai Lietuvos žemės ūkyje pereinamosios ekonomikos laikotarpiu.

Įvadas

XX amžiuje Lietuvos žemės ūkis du laikotarpius buvo rinkos ekonomikos arenoje. Pirmasis laikotarpis – XX šimtmečio pirmas keturiasdešimtmetis (1900–1940) ir antrasis – paskutinytis dešimtmetis (1990–2000). Abu laikotarpius išskyrė penkiasdešimtmetį (1940–1990 m.) užtrukęs ir nesėkmingai pasibaigęs planinės ekonomikos eksperimentas, suteikęs antrajam laikotarpiui specifinių bruožų.

Žemės ūkis atsidūrė pereinamosios ekonomikos keliuose ir klystkeliuose. Reikėjo perėti iš planinės ekonomikos į rinkos ekonomiką, atkurti privatų ūkį, gaminti žemės ūkio produktus, esant sumažėjusiai jų paklausai vidaus rinkoje, sudėtingėjant ir grūvant prekybiniams santykiams su NVS šalimis, sunkiai įveikiant spendžiamas kliūtis patekti į Vakarų šalių rinkas, pasiūlai viršijant paklausą daugelyje Vakarų Europos šalių rinkų, aštrėjant konkurencijai tiek Lietuvos vidaus, tiek užsienio rinkose.

Įvertinti šiuos procesus yra tokių ekonominių tyrimų šiuolaikiškumas, aktualumas, reikalingumas¹. Ribotos apimties straipsnyje viso to neįmanoma išnagrinėti. Straipsnio tikslas kuklesnis: parodyti konkurencijos poveikį žemės ūkio įmonių veiklai jų formavimosi ir plėtimosi metu, nagrinėti ūkinius darinius, kurie galėtų išaugti į rentabilius ir konkurencingus ūkius, pažėgsiančius sėkmingai verstis Europos Sąjungos žemės ūkio sistemoje. Tikslas nusako uždavinius: nagrinėti konkurencijos raiškos Lietuvos

¹ 2000 12 21 Lietuvos mokslų akademijos Žemės ūkio ir miškų mokslų skyrius bei Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas organizavo mokslinę konferenciją „Konkurencingas žemės ūkis ir jo svarba šalies ekonomikai“ [1].

2001 03 16 Lietuvos žemės ūkio universiteto Ekonomikos fakultetas surengė tarptautinę mokslinę konferenciją „Nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio plėtros dešimtmečiai“ [2].

2001 05 25 Lietuvos žemės ūkio bendrovių asociacija organizavo savo narių metinį susirinkimą-konferenciją „Stambus konkurencingas ūkis“

žemės ūkio ir maisto produktų rinkoje, vidaus ir išorės sąlygas versliniams ūkininkams² stiprėti ir plėtotis, ūkio dydžio reikšnę ūkininkavimo sąlygoms ir rezultatams, ūkininko amžiaus įtaką ūkininkavimo užmojams.

Tyrimo objektas – ūkininkų versliniai ūkiai. Ūkininko verslinis ūkis yra pagrindinio verslo (užsiėmimo) ūkis, visos darbo dienos ūkis, kurio šeimininkas visą laiką dirba žemės ūkyje ir šio verslo pajamos sudaro didesnę dalį visų pajamų. Tai ūkis, kuris Vokietijoje vadinamas pagrindinio verslo ūkiu (Haupterwerbsbetrieb)³.

Tyrimai – paieškų (žvalgybos) pobūdžio, remiasi statistikos ir literatūros šaltiniais, asmeniniais stebėjimais. Lyginant su patirtimi užsienio šalyse, daugiau dėmesio skiriama Rytų Vokietijos ūkininkų darinių raidai žemės ūkyje po Vokietijos susivienijimo. Pateikiama ir palyginimų su Latvijos bei Estijos žemės ūkio procesais. Nagrinėjimo mokslinė ir praktinė reikšmė ta, kad neretai kaimo problemas mėginama spręsti remiantis prieškarinio ūkininkų gyvenimu ir ūkine veikla pirmojo laikotarpio rinkos sąlygomis, nesusimąstant, kad nei tokio gyvenimo, nei tokio ūkininko jau nebebus. Bus ūkininkas-verslininkas. Užsienio ūkininkų raida, į kurią taip pat mėginama orientuotis, ne visada gali pagelbėti, dažniau klaidina. Ypač tais atvejais, jei pateikiama pavyzdžiai šalių, kurių žemės ūkis skiriasi gamtinėmis sąlygomis, specializacija, susiklos-

čiusia ūkininkavimo patirtimi. Jų raidos nenutraukė socialistinio ūkininkavimo eksperimentai, gamybiniai pajėgumai buvo plėtojami ir tobulinami iš kartos į kartą. Todėl ir gyvenimo, ir ūkininkavimo sąlygos išlieka skirtingos, ka jau kalbėti apie gamtos ir klimato skirtingumus. Straipsnio struktūra padeda siekti tikslo: nagrinėjamos konkurencijos rūšys, jų poveikis ūkininkavimo sąlygoms ir pasekmės, ūkio stambumo ir ūkininko amžiaus įtaka ūkininkavimo užmojams ir rezultatams.

Konkurencijos raiškos Lietuvos žemės ūkio ir maisto produktų rinkoje ypatumai

Visuotinės konkurencijos reikšmė žemės ūkio ir maisto produktų rinkai. Visuotinės konkurencijos⁴ esmė yra varžybos dėl pirkėjo pinigės. Visuotinė konkurencija formuoja prekių rinkas, jų potencialą ir talpumą. „paskirsto“ vartotojus šioms rinkoms. Šiose prekių rinkų varžybose žemės ūkio ir maisto produktų rinka turi kai kurių konkurencinių pranašumų. Ji tenkina vartotojų biogeninius poreikius. Tai žmogaus organizmo, jo fiziologinės būklės: alkio, troškulio ir panašūs poreikiai. Visų kitų prekių rinkų paskirtis kitokia: tenkinti psichogenius poreikius, t. y. tuos poreikius, kuriuos Abrahamas Maslowas nukelia į aukštesnius poreikių piramidės aukštus, tenkinančius bendravimo, pripažinimo ir saviraiškos norus.

Poreikių tenkinimo lygis priklauso nuo pirkėjų pajamų, perkamosios jų galios. Vidutinės mėnesinės pirkėjo pajamos 1999 m. siekė 428 litus ir buvo 5,5 lito didesnės negu 1998 metais Di-

² Šis terminas pavartotas, siekiant atskirti ūkininkus, užsiimančius žemės ūkiu kaip verslo rūšimi, kaip verslu pelnei gauti, nuo ūkininkų-skllypininkų, kuriems žemės ūkis yra išgyvenimo priemonė, panaikinus valstybinius ir kolektyvinius ūkius, kuriuose buvo jų darbo vietos ir dabar jų neliko. Prie verslinių ūkių priskiriamos ir žemės ūkie bendrovės.

³ Pagrindinis verslo ūkis (Haupterwerbsbetriebe) yra toks, kurio žemės ūkyje užimta 1,5 daugiau darbo jėgos (Arbeitskräften) arba nuo 0,75 iki 1,5 darbo jėgos ir žemės ūkio pajamos sudaro daugiau 50 proc. visų ūkio pajamų. Visi kiti ūkiai yra šalutinio verslo ūkiai (Nebenwerbsbetriebe) [12, p. 81].

⁴ Visuotinė konkurencija dar vadinama totaline, arba komercine, konkurencija. Naujame marketingo vadovėlyje vartojamas visuotinės konkurencijos terminas [5, p. 81, 463].

džiųjų miestų (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio) gyventojų pajamos šį vidurkį viršijo 19 proc., kitų miestų – sutapo su vidurkiu, kaimo vietovių gyventojų pajamos sudarė 76 proc., o žemdirbių – 59 proc. šio lygio [3, p. 21]⁵.

Tokia yra Lietuvos „pirkėjo piniginė“, į kurią gali pretenduoti įvairių prekių platintojai. Mus domina ta „piniginė“ dalis, į kurią gali pretenduoti žemės ūkio produktų gamintojai ir perdirbėjai. Ją rodo Lietuvos gyventojų vidutinės vartojimo išlaidos. 1999 metais visos vidutinės mėnesinės vartojimo išlaidos sudarė 425,4 lito. Didžiausiose miestuose gyventojų vartojimo išlaidos šį vidurkį viršijo 17,5 proc., kituose miestuose – 0,5 proc., kaimo vietovėse sudarė 77,8 proc. šio vidurkio [3, p. 23].

Žemės ūkio ir maisto produktų visų vartojimo išlaidų dalis 1999 metais sudarė vidutiniškai 49,9 proc., iš jų didžiausiose miestuose –

44,6 proc., kituose miestuose – 48,5 proc., kaimo vietovėse – 61,3 proc., jai priskiriant ir alkoholinius bei nealkoholinius gėrimus, tabako gaminius. Tai rodo, kad šių produktų svarba šalies gyventojų aprūpinimui yra didelė, nes apie pusę visų vartotojų išlaidų skiriama įsigyti šios rinkos prekių (1 lent.) [3, p. 24].

Daugėjant pajamų, didėja išlaidos ir fiziologiniams poreikiams tenkinti. Vartotojas renkasi geresnės kokybės produktus. Tai patvirtina statistikos institucijų atliktas vartotojų suskirstymas pagal išlaidų dydį. Vartotojas, kuris gali daugiau pinigų išleisti savo poreikiams tenkinti, daugiau jų išleidžia ir tenkinti fiziologinius poreikius (2 lent.). [3, p. 22, 23].

Penktoje dešimtyje, lyginant su pirmąja, išlaidoms padidėjus 2,5 karto, išlaidos maistui, gėrimams ir tabakui padidėjo dvigubai, o dešimtojoje – išlaidoms padidėjus 8 kartus, išlaidos maistui, gėrimams ir tabakui padidėjo 3,9 karto.

Tai leidžia teigti, kad didėjant šalies gyventojų pajamoms, didės ir išlaidos maistui, gėrimams bei tabakui, t. y. didės žemės ūkio ir maisto produktų rinkos talpumas. Suprantama, vartotojas nepradės suvalgyti kelis kartus daugiau maisto produktų. Jis rinksis įvairesnius geresnės kokybės, brangesnius maisto produktus. Kuo turtingesnis pirkėjas, tuo jis išrankesnis. Tai lemia vartotojo pasirinkimą pirkti lietuviškus ar importi-

⁵ Lyginti ilgesnio laikotarpio šias pajamas netikslinga, nes gauname iškreiptus rezultatus arba reikės atlikti perskaičiavimus dėl lito perkamosios galios kitimo. Tačiau perskaičiavimai taip pat negarantuos duomenų palyginamumo. Antai 1994 m. vidutinės mėnesinės namų ūkio nario pajamos, atskaicičius tiesioginius mokesčius, buvo 174 litai [2, p. 5]. Be perskaičiavimų įseitu, kad pajamos padidėjo nuo 174 litų iki 428 litų, arba 2,5 karto! Aki vaizdu, kad tai yra ne realiųjų pajamų didėjimas, bet pinigų masės cirkuliacijoje augimas, dėl ko didėjo darbo atlyginimas, kartu ir prekių kainos.

1 lentelė. Lietuvos gyventojų 1999 m. vidutinė mėnesinė visų vartojimo išlaidų struktūra procentais

Vartojimo išlaidų kryptys	Vidutiniškai	Didžiausiose miestuose	Kituose miestuose	Kaimo vietovėse
Maisto produktai ir nealkoholiniai gėrimai	45,7	40,4	44,7	56,8
Alkoholis ir tabakas	4,2	4,2	3,8	4,5
Drabužiai ir avalynė	7,7	8,1	8,1	6,6
Būstas, vanduo, kuras, energija	12,9	14,0	13,9	9,6
Būsto apstatymas, priežiūra	4,7	4,8	4,7	4,4
Sveikatos priežiūra	3,6	3,9	3,3	3,4
Transportas ir ryšiai	9,9	10,5	10,9	7,8
Švietimas, kultūra, laisvalaikis	4,2	5,3	3,9	3,3
Kitos prekės	7,1	8,8	6,7	3,6
Iš viso	100	100	100	100

2 lentelė. Pirmos, penktos ir dešimos dešimtųjų 1999 m. vidutinių mėnesinių išlaidų palyginimas

	Šalies vidurkis	Pirma dešimtė	Penkta dešimtė	Dešimta dešimtė
Iš viso išlaidų, Lt	425,4	133,5	333,6	1077,7
%, palyginti su vidurkiu	100	31,4	78,4	253,3
%, palyginti su pirma dešimte	319	100	250	807
Iš jų: maistui, gėrimams, tabakui, Lt	212,0	94,8	190,8	369,1
% nuo visų išlaidų	49,8	71,0	57,2	34,2
%, palyginti su vidurkiu	100	44,7	90,0	174,1
%, palyginti su pirma dešimte	224	100	201	389

nius produktus. Tai, be abejo, turės reikšmės šios rinkos struktūriniam pokyčiams, dėl kurių didės reikalavimai žemės ūkio produktų gamintojams, perdirbėjams ir pardavėjams.

Visuotinės konkurencijos poveikis pasireiškia tuo, kad iš gamintojo reikalaujama geresnės kokybės, geriau parengtos parduoti prekės. Svarbios prekės reklamavimo ir populiarinimo priemonės. Visuotinė konkurencija skatina Lietuvos žemės ūkio ir perdirbimo pramonės įmones aktyviau naudoti visas marketingo komplekso priemones (t. y. prekę, kainą, rėmimą ir paskirstymą), kurių tikslas ne tik informuoti, priminti apie Lietuvos žemdirbių ir perdirbėjų gaminamus maisto produktus, bet ir juos gundyti, derinant prekės kokybę ir kainą, naudojant rėmimo priemones, t. y. reklamavimą, populiarinimą, vartotojų ir pardavėjų skatinimą, asmeninį pardavimą, sudarant sąlygas vartotojui lengviau pasiekti prekę.

Kad tai sektųsi, reikia reguliariai atnaujinti augalų ir gyvulių veisles, jų produkcijos gavimo ir perdirbimo technologijas, tobulinti maisto prekių pateikimo vartotojams būdus.

Vertikaliosios konkurencijos grėsmės lietuviškų maisto produktų gamintojams. Vertikaliosios konkurencijos⁶ esmė – galimybė tenkinti

⁶ Vertikaloji konkurencija dar vadinama funkcinė, arba tarprūšinė, konkurencija. Šios konkurencijos rūšies esmė geriau apibūdina prekių tarprūšinės konkurencijos terminas. Tačiau naujieji lietuviški marketingo vadovėliai teikia vertikalosios konkurencijos terminą [5, p. 82, 463].

tą patį poreikį įvairiais būdais ir įvairiomis prekėmis. Antai žemiausiai pusryčiams anksčiau dažniausiai virdavo įvairias kruopų, miltų ir bulvių košes, aukštaičiai keptavo blynus. Tai – kaimiečiai, mažesnių miestelių gyventojai. Didesnių miestų gyventojai pusryčiams dažniau keptavo kiaušiniene, virdavo kiaušinius, gerdavo arbatą su namuose virta uogiene, kavos surogatus, užkąsdami sumuštiniais iš duonos, sviesto, dešros ar sūrio. Dabar ir tiems, ir aniems peršami įvairūs grūdų bei vaisių importiniai dribsniai su pienu (sausūs pusryčiai), karšti sumuštiniai su kava ar arbata. Gaminami ir pusfabrikačiai, kuriuos naudojant išsivirti košę ar išsikepti blynų galima per kelias minutes. Viena atkakli reklama jau kelinti metai siūlo vietoj sviesto vartoti suomišką margariną, primenantį močiutės sviestą.

Dėl lietuviškų maisto produktų paklausos abejonių nekyla. Žemės ūkis ir jo produktus perdirbanti pramonė gamina maisto prekes, garantuojančias gyventojams sveiką, šviežią ir visavertį maistą, kurio gamybos pagrindas yra ne tik gyventojų maisto ruošimo tradicijos, įpročiai, bet ir naujos technologijos bei nauji produktai. Svarbu ir tai, kad galima įsigyti lietuviškų produktų be konservantų, stabilizatorių ir maistinių dažų, nors šių priedų naudojimas populiarėja ir Lietuvos maisto pramonėje.

Kylant visuomenės kultūrai, tobulėjant maisto produktų gamybos technologijoms žemės ūkyje ir pramonėje, vis labiau šalies gyvenimą paliečiant globalizacijos procesams, gyventojų mity-

3 lentelė. Žemės ūkio produktų suvartojimas 1999 m., skaičiuojant vienam gyventojui

Produktai	1999 m. suvartota, kg	Palyginti su 1990 m., %	Palyginti su 1999 m. gamyba, %	Palyginti su 1999 m. suvartojimu, %	
				Latvijos	Estijos
Grūdai ir jų produktai	135	125	23,6	167	180
Bulvės	125	85,6	27,0	94	120
Daržovės	83	105,1	94,3	87	146
Vaisiai ir uogos	55	166,7	171,9	108	204
Cukrus	20	46,3	60,6	77	56
Mėsa ir jos produktai	53	59,6	101,9	85	91
Pienas ir jo produktai	200	42,0	43,2	69	68
Kiaušiniai, vnt.	168	55,3	85,3	87	65
Aliejus ir margarinas	12,5	171,2	250,0	142	198

4 lentelė. Pagrindinių žemės ūkio produktų Lietuvos vidaus rinkų ištekliai ir jų pasiskirstymo kanalai 1999 m.

Žemės ūkio produktų rinkos	Ištekliai		Paskirstymas		
	iš viso	iš jų importiniai	gyventojų paklausa	eksportas	gamybinis vartojimas
Mėsos ir jos produktų, tūkst. t	222,7	15,6	196,0	13,0	3,7
struktūra, %	100	7,0	88,0	5,8	6,2
palyginti su 1995 m., indeksas	100	186	101	79	108
Pieno ir jo produktų, tūkst. t	1852,4	42,6	738,9	710,0	403,5
struktūra, %	100	2,3	39,9	38,3	21,8
palyginti su 1995 m., indeksas	100	1039	84	112	121
Kiaušinių, mln. vnt.	767,1	19,6	621,6	27,8	117,7
struktūra, %	100	2,6	81,0	3,6	15,4
palyginti su 1995 m., indeksas	95	933	97	61	97
Grūdų ir jų produktų, tūkst. t	4007,3	55,9	500,3	325,0	3182,0
struktūra, %	100	1,4	12,5	8,1	79,4
palyginti su 1995 m., indeksas	103	32	99	635	96
Bulvių, tūkst. t	3343,6	9,1	463,6	3,5	2876,5
struktūra, %	100	0,3	13,9	0,1	86,0
palyginti su 1995 m., indeksas	115	396	98	103	118
Daržovių, arbūzų, melionų, t. t	701,2	47,4	307,9	21,0	372,3
struktūra, %	100	6,7	43,9	3,0	53,1
palyginti su 1995 m., indeksas	127	123	127	41	144

bos racionas keičiasi. Kaip jis keitėsi per praėjusį dešimtmetį, rodo 3 lentelė [3, p. 14, 79].

1990–1999 metais padidėjo aliejaus ir margarino, iš dalies keičiančio gyvulių riebalų, ypač sviesto poreikius, suvartojimas (71 proc.). Padidėjo vaisių ir uogų suvartojimas (67 proc.). Jį labiausiai lėmė gausus importas tokių vaisių ir uogų, kurie tarybmečiu gyventojams buvo sunkiai prieinami. Tai – citrinos, apelsinai, mandarinai, bananai, gausus riešutų asortimentas, vynuogės ir kt. Vis daugiau įvežama obuolių, kriau-

šių, slyvų, vyšnių, trešnių. Įvairiausi vaisiai ir uogos nuo parduotuvių prekystalių nedingsta ištišus metus. Turtingas tapo daržovių pasirinkimas. Tačiau sumažėjo mėsos ir pieno produktų, kiaušinių suvartojimas. 1999 m. vienas Lietuvos gyventojas suvartojo pieno produktų – 42 proc., kiaušinių – 55 proc., mėsos produktų – apie 60 proc. 1990 metų lygio.

Tokie vartojimo pokyčiai nėra visiškai racionalūs. Tai rodo Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojų vartojimo palyginimas. Latvių ir estų mi-

tybos racionams buvo būdingas didesnis gyvulininkystės produktų ir mažesnis grūdų produktų bei aliejaus ir margarino suvartojimas.

Šiuo požiūriu įdomūs yra svarbiausių Lietuvos žemės ūkio ir maisto produktų vidaus rinkų išteklių, jų pasiskirstymo pagal realizavimo kanalus duomenys, apskaičiuoti remiantis žemės ūkio produktų išteklių balansais (4 lent.) [3, p. 15–20].

Šių pokyčių viena iš priežasčių – gyventojų perkamosios galios sumažėjimas, kuris skatino daugiau vartoti pigesnių maisto produktų. Juos atpigino didėjantis aliejaus ir margarino, daržovių, vaisių ir uogų, grūdų produktų importas. Šie produktai išsiskyrė geresniu parengimu parduoti, taip pat gražesne išvaizda, puošnesne pakuote, skvarbesne reklama.

Kita mitybos pokyčių priežastis – sveikos mitybos principų kitimas. Siūloma gyvulinius riebalus keisti augaliniais, mažinti sviesto ir didinti margarino vartojimą, mitybos racione didinti vaisių, uogų, riešutų, daržovių, grūdų produktų dalį, daugiau vartoti paukštienos (ypač vištinės ir kalakutienos), jautienos, liesos kiaulienos, mažesnio riebumo pieno produktų.

Be abejonės, šioms postulatams turi reikšmės ir kai kurie atsitiktiniai reiškiniai. Pastaruoju metu paklausa svyravimų sukėlė kai kuriuos plačiai skleistas žinios apie gyvulių ir augalų ligas, galinčias turėti reikšmės žmonių sveikatai.

Žemės ūkiui prisiderinti prie tokių paklausos svyravimų nelengva, nes gyvuliams ir paukščiams išauginti reikia laiko, išaugintų gyvulių ir paukščių sandėliuoti negalima, kiekviena suaugusių gyvulių ir paukščių pralaikyta diena ūkiui nuostolinga.

Tokiomis aplinkybėmis lietuviškiems žemės ūkio ir maisto produktams bei jų gamintojams tenka išlaikyti ir stiprinti pozicijas vidaus rinkoje. Tam reikia saugoti ir populiarinti lie-

tuviškas mitybos tradicijas, siekti, kad visi maisto produktai išsiskirtų šviežumu, ekologišku švarumu, vartotojams priimtina kaina, prieinamumu pirkti, gerinti marketingo priemonių naudojimą.

Horizontalioji konkurencija maisto produktų vidaus rinkoje. Jos esmė yra tą patį vartotojų poreikį tenkinančių vienos rūšies prekių varžymasis. Akivaizdus horizontaliosios konkurencijos⁷ pavyzdys – alaus pasirinkimo įvairovė. Antai savo alaus vardus ir markes kuria „Kalnapilio“, „Švyturio“, „Utenos gėrimų“, „Tauro alaus“ ir kitos gamyklos. Kiekviena alaus rūšis butelio forma, etikete, kamšteliu, kaina, reklama kovoja dėl kiekvieno pirkėjo dėmesio. Kiekviena duonos ir pyrago kepykla stengiasi pateikti originalius duonos ir pyrago kepinius, skirtingo pavadinimo, skonio, aromato, formos, pakuotės ir pan. Duonos ir pyrago rūšių įvairovė taip pat verčia pirkėją pasvarstyti, ką pirkti.

Tai yra perdirbamosios pramonės pastangų parduoti prekes ir pirkėjų elgsenos jas perkant pavyzdžiai. Kaip tai tinka ūkininko ūkiui? Ūkininko ūkiai konkuruoja tarpusavyje, realizuodami žemės ūkio produktus. Argi ūkininkui turgavietėje nerūpi, kad pirkėjas greičiau pirktų jo, o ne konkurento, kad ir gero kaimyno, prekes? Horizontalioji konkurencija paliečia kiekvieną žemdirbį, kiekvieną perdirbėją ir pardavėją, nepaisant to, ar jis siūlo vartojamosios, ar gamybinės paskirties prekę. Varžomasi tarpusavyje. Varžbas galima švelninti, kooperuojant pastangas realizuoti produktus.

Varžosi ne tik vietiniai maisto produktų gamintojai. Į kovą įsitraukia ir užsienio gamintojai. Šiuo atžvilgiu labai atkaklios yra globalios kompanijos.

⁷ Horizontalioji konkurencija dar vadinama rūšine konkurencija [5, p. 81].

Globalios kompanijos neturi tėvynės. Joms svetimi atskirų šalių patriotiniai interesai. Jos nemėgsta jokių vidaus rinkos suvaržymų, jokių rinkos apsaugos priemonių, nors ir nieko prieš pasinaudoti jomis. Globalios kompanijos yra pasaulinės rinkos kūriniai, veikia pasaulinėje rinkoje.

Globalio kompanijos pavyzdys – „McDonalds“. Jos restoranai Lietuvoje beveik visus maisto pusfabrikačius vežasi iš Lenkijos, kurioje ši kompanija įsikūrė anksčiau ir pasistatė stambias gamyklas maisto pusfabrikačiams gaminti ir jais aprūpina kur kas didesnę geografinį regioną negu Lietuvos teritorija. Visus šiuos pusfabrikačius būtų galima gaminti ir Lietuvoje iš vietinių žemės ūkio produktų.

Kitas globalios kompanijos pavyzdys – Danisco Sugar A/S, kuri Lietuvoje siekia užvaldyti visus cukraus fabriko ir kontroliuoti visus cukrinių runkelių augintojus. Šiai kompanijai, valdančiai daugelio Europos šalių cukraus fabrikus, taip pat svetimi Lietuvos nacionaliniai interesai, kompanija juos remia tik tiek, kiek tai verčia sudarytos sutartys, kiek tai naudinga, siekiant didesnio pelno iš cukraus gamybos ir realizavimo. Todėl galimybes auginti Lietuvoje cukrinius runkelius, gaminti lietuvišką cukrų ji vertina atsižvelgdama į pasaulinę cukraus rinką.

Lietuvoje daugėja mažmeninės prekybos maisto parduotuvių, priklausančių įvairiems prekybos tinklams. Pažvelgę į tokių firmų, pavyzdžiui, „Iki“, „Rimi“ ir kt. parduotuves, pamatysime, kad jų prekių lentynų geriausias vietas užima ne lietuviški maisto produktai. Retkarčiais šios parduotuvės skelbia ir lietuviškų prekių pardavimo dienas, tačiau šių kampanijų svarbiausias tikslas yra ne tiek parduoti lietuvišką prekę, kiek lietuvių pirkėją išlaikyti nuolatini parduotuvės klientu.

Horizontalioji konkurencija paskatino vietinius žemės ūkio produktų gamintojus ir per-

dirbėjus rūpintis maisto prekių įvairove, nuolatai atnaujinti prekių asortimentą, rūpintis savo prekių konkurencingumu. Žemdirbių reikalavimai supirkti visą jų išaugintą produkciją kainomis, atlyginančiomis jų gamybos išlaidas, rodo, kad ūkininkams parankesnė yra gamintojo rinka, kad gamindami žemės ūkio produktus jie vis dar nekreipia dėmesio į rinkos potencialą ir talpumą.

Lietuvos ūkininkų ūkių konkurencinių pranašumų plėtojimas

Ūkio konkurencingumas priklauso ne tiek nuo vartotojų poreikių tenkinimo, kiek nuo gebėjimo tai daryti geriau už konkurentus. Šį gebėjimą formuoja visos trys konkurencijos rūšys. Ūkininko ūkiui ne tiek svarbi konkurencijos rūšis. Visos rūšys vienodai verčia gilintis į vartotojų poreikius, nagrinėti, kaip gaminami produktai juos tenkina, kokių galimybių yra geriau tenkinti poreikius, stiprinti gamybinį pajėgumą, reguliariai atnaujinti ir tobulinti technologijas, dirbti rinkai, kitaip tariant, stiprinti savo konkurencinį pranašumą. Konkurencinis pranašumas priklauso nuo daugelio aplinkybių.

Rentabilus žemės ūkio verslo erdvės klausimu. Ne visos Lietuvos žemės vienodai gerai tinka žemės ūkio verslui. Pirmuoju rinkos ekonomikos laikotarpiu Lietuvos žemės ūkis buvo ne tik svarbiausias maisto ir kitų žemės ūkio prekių gamintojas, bet ir dalies gyventojų išgyvenimo būdas. Buvo dirbama ir ta žemė, kuri garantavo skurdų pragyvenimo lygį. 1940–1990 metais žemės ūkio naudmenų plotas sumažėjo 20,1 proc., dirbamos žemės – 25,4 proc., o žemės ūkio produktų gamybai ne tik nesumažėjo, bet padidėjo. Žemės ploto, naudojamo žemės ūkio produktų gamybai, sumažėjimą lėmė žemės ūkio organizacinių struktūrų pertvarkymai, stambiosios industrinės žemės ūkio gamybos

diegimas, tai, kad žemės reikėjo augantiems miestams, besiplečiančiam kelių tinklui, statomoms žemės ūkio įmonių gyvenvietėms. Padidėjo miškų plotai. 1945 metais miškams teko 18,9 proc., tai 1990 metais – jau 30,1 proc. šalies teritorijos [6, p. 33].

Nors žemės plotas, naudojamas žemės ūkio produktams gaminti, sumažėjo, dar liko žemės, kurios natūralus našumas neleidžia pelningai ūkininkauti. V. Mališauskas 1970 m. paskelbė žemės ekonominio vertinimo įtakos pajamingumui tyrimo rezultatus. Jis lygino augalininkystės bendrąją produkciją ir gamybos išlaidas skirtingo ekonominio vertinimo žemėse. Abu rodikliai sutapo tose žemėse, kurių ekonominis įvertinimas svyravo apie 20 balų [7, p. 89].

A. Tamošaitienė 1999 metais, nagrinėdama darbo našumo priklausomumą nuo žemės kokybės, nustatė, kad šalies mažo našumo žemėse darbo našumas yra trigubai mažesnis nei dirbančiųjų ūkiuose, kurių žemės našumas 45 balai ir daugiau [8, p. 113].

Juos patvirtina ir respondentinių ūkių grupavimas pagal žemės našumo įvertinimo kitimą (5 lent.) [9, p. 34, 62, 64].

Padidėjus žemės našumo įvertinimo balui, ūkio dydis padidėjo 2,2 karto. Atitinkamai padidėjo ir nuomos žemės procentas. Daugiau buvo daroma ir išlaidų, tenkančių žemės ūkio naudmenų hektarui, nors pelno ir subsidijų su-

ma mažėjo. Taigi sumažėjo ir išlaidų našumas: kiekvienam išlaidų litui teko mažesnė pelno ir subsidijų suma.

Tai rodo, kad Lietuvoje yra tam tikra rentabilus žemės ūkio verslo erdvė. Ant ribos balansuojančių žemių, kurių rentabilus ūkininkavimo požiūriu neapsimoka dirbti, yra visoje Lietuvoje, nes šalies dirvožemių derlingumas įvairus. Daugiausiai tokių ribinių žemių telkiasi Žemaitijos aukštumų (Kelmės, Plungės, Šilalės ir Telsių rajonuose) regione ir Rytų bei Pietryčių Lietuvoje (Anykščių, Ignalinos, Lazdijų, Molėtų, Šalčininkų, Širvintų, Švenčionių, Trakų, Utenos, Varėnos, Vilniaus ir Zarasų rajonuose). Plėtojantis rinkos santykiams, daugelį šių regionų ūkių gali paliesti „išstumiamoji konkurencija“. Kitaip tariant, jie neatlaikys šalies ir užsienio valstybių stipresnių ūkių, ūkininkaujančių geresnėse žemėse ir gaminančių pigesnę produkciją, konkurencijos. Neabejotinai aštrės klausimas, ar verta valstybei remti ūkius, kurių pajamos negali padengti išlaidų, ar ne geriau tokių ūkių savininkus nukreipti į kitas veiklos sritis. Europos Sąjungos bendroji žemės ūkio politika skatina tokiose žemėse atsakyti žemės ūkio verslo [10, p. 186, 190].

Dėl ūkių dydžio ir žemės rinkos formavimosi. Žemės reforma Lietuvoje buvo siekiama grąžinti žemę buvusiems savininkams ar jų įpė-

5 lentelė. Žemės kokybės įtaka ūkio dydžiui ir gamybos rezultatams 2000 m.

Žemės našumo balai	Iš viso ūkių	Žemės našumo vidutinis balas	Vidutinis ūkio dydis, ha	Nuomos žemės procentas	Teko vienam ha, Lt		Vienam išlaidų litui teko pelno, subsidijų
					išlaidų	pelno ir subsidijų	
iki 32	128	29,5	53	64,4	933	250	0,27
32–35	147	33,0	49	55,6	1250	383	0,31
35–40	273	37,3	68	67,8	1164	397	0,34
40–45	229	41,8	83	69,5	1117	339	0,30
45–48	78	45,9	91	75,6	1038	424	0,41
48 ir <	180	52,9	120	76,8	1218	345	0,28
Iš viso	1035	40,1	78	69,8	1107	346	0,31

diniams, atkurti priedėkario ūkius⁸. Reformos nuostatos klaidingai pripažino žemės ūkyje tik vieną teisinę ūkininkavimo formą – privatų ūkininko ūkį. Priešinantis valstiečiams, vėliau buvo įteisinta ir kita forma – žemės ūkio bendrovės, joms nesuteikiant žemės nuosavybės teisės, leidžiant žemę nuomoti iš valstybės ir iš atgavusių žemę savininkų. Dar vėliau buvo mėginta įteisinti ir žemės ūkio bendriją, tačiau valstiečiai jų net nemėgino steigti. Be to, buvo įteisinta galimybė buvusių kolūkių ir valstybinių ūkių darbuotojams ir tarnautojams naudoti iki 3 ha žemės. Kadangi daugeliu atvejų ši žemė tapo kaip socialinė pašalpa palengvinti tam tikros gyventojų grupės išgyvenimą pereinamuoju laikotarpiu, pastaruoju metu vis dažniau šiuos ūkius imta vadinti socialiniais ūkiais.

Tačiau atkurti ūkį, pagrįstą arklio traukos jėga ir šeimos rankų darbu, kuriame šeimos išgyvenimas priklausytų nuo likutinių pajamų, ne-realu. Dabar kalbama apie modernų, į kapitalą orientuotą šeimos ūkį, kuriame gamybą plečiamo ne darbo, bet kapitalo sąnaudų didinimu [11, p. 235].

Atsikuriantys šeimos ūkiai, ketinantys tapti žemės ūkio verslo įmonėmis, orientuojasi į kapitalo pritraukimą: gamybinių pastatų statybas, technikos įsigijimą, modernių technologijų platesnį taikymą. Jie mato ateitį kaip gamybos masto plėtimą, čia ieško rezervų gamybai atpiginti ir konkurencingoms rinkoje žemės ūkio prekėms gaminti.

Rytų Vokietijoje buvo atkuriami ne tik privati ūkininkų ūkiai, bet ir įvairių formų privačių ir juridinių asmenų bendrovės bei kooperatyvai. Todėl ten susiformavo ūkiniai dariniai, be-

siremiantys įvairiomis teisinėmis formomis. 1999 metais Rytų Vokietijoje buvo 27,9 tūkst. ūkinių darinių, turėjusių 5,6 mln. ha žemės, vidutinis tokios įmonės dydis siekė 201 ha, 78,2 proc. buvo ūkininkų ūkiai. Jiems priklausė 23,5 proc. žemės. Vidutinis ūkininko ūkio dydis buvo 60 ha. Kita ūkinių darinių grupė buvo fizinių asmenų bendrovės, kurios sudarė 10,9 proc. visų įmonių ir valdė 22,8 proc. žemės. Jų vidutinis dydis buvo 420 ha. Taip pat apie 10,9 proc. buvo juridinių asmenų bendrovės, valdančios 53,7 proc. žemės. Tokios bendrovės vidutinis dydis – 1010 ha. Iš juridinių asmenų didžiausią žemės plotą turėjo registruoti kooperatyvai. Nors jie sudarė tik 4,3 proc. visų ūkinių darinių, jiems priklausė 30,4 proc. žemės, kooperatyvo vidutinis dydis buvo 1430 ha.

Vakarų Vokietijoje vyravo ūkininkų ūkiai, kurie sudarė 96,6 proc. visų ūkinių darinių ir valdė 92,2 proc. žemės. Vidutinis ūkio dydis 1999 metais buvo 27 ha. Fizinių ir juridinių asmenų bendrovės sudarė mažą procentą. Pirmosios sudarė 3,1 proc. visų įmonių ir turėjo 7,0 proc. žemės, vidutinis bendrovės dydis – 66 ha. Juridinių asmenų bendrovės sudarė 0,3 proc. visų įmonių, jos valdė 0,8 proc. žemės, vidutinis dydis buvo 62 ha.

Šioje Vokietijos dalyje ūkininkų ūkių skaičius 1989–1999 metais sumažėjo 29,4 proc., iš jų ūkiai nuo 2 ha iki 10 ha – 39,5 proc., 10–50 ha – 34,6 proc. Ūkių, turinčių per 50 ha žemės, skaičius padidėjo 1,5 karto. 1989 metais pirmoji ūkių grupė sudarė 40 proc., antroji – 52 proc. ir trečioji – 8 proc. visų ūkių, o po dešimties metų, 1999 metais atitinkamai 35, 48 ir 17 proc. Labiausiai sumažėjo žemės savininkų, turėjusių iki 2 ha žemės, skaičius, net 3,6 karto [12, p. 8, 10].

Rytų Vokietijos žemės ūkio pertvarkymas rinkos ekonomikos kryptimi, savanoriškas ūkininkavimo formų pasirinkimas leido sukurti kur kas stambesnes žemės ūkio įmones, palyginti su

⁸ Tai pirmoji žemės reforma Lietuvoje, kuri orientavosi ne į esamą, bet į buvusią žemdirbių kartą, t. y. kuri „pamiršo“, kad tarybiniais metais taip pat vyko žemdirbių kartų kaita, kurios, atrodo, reformos pagrindų autoriai paprasčiausiai nepastebėjo ar nekreipė dėmesio.

Vakarų Vokietijos įmonėmis. Kai kurių Vokietijos ekonomistų nuomone, taip buvo kuriamos gamybinės ir ekonominės sąlygos moderniausia Europoje naujojo šimtmečio pradžios žemės ūkiui formuoti [11, p. 230, 234].

Todėl iškyla ūkio stambumo problema. Kaip rodo statistikos duomenys, 2000 metų pradžioje Lietuvoje vidutinis ūkio dydis buvo 12 ha, 56 proc. ūkių buvo nuo 3 ha iki 10 ha, 29 proc. – nuo 10 ha iki 20 ha, 8 proc. – nuo 20 iki 30 ha ir tik nepilni 6 proc. – per 30 ha [3, p. 31].

A. Tamošaitienės 1999 metų skaičiavimais, trijų asmenų šeimai minimalų gyvenimo lygį gali garantuoti, jei žemės našumas įvertintas iki 31 balo, ūkis, turintis ne mažiau kaip 45 ha žemės [8, p. 114]. Deja, dabartinis vidutinis ūkis šalyje yra kur kas mažesnis, jo žemės nepakanka minimaliam gyvenimo lygiui pasiekti. Ūkininkavimas žemės ūkyje, kaip ir kiekvienas verslas, turėtų garantuoti ne minimalų gyvenimo lygį, bet normalų pelną. Žinoma, idėjų lėšų pelningumas nebus toks kaip kitose ūkio šakose, jis bus mažesnis. Tačiau sunku pervertinti tokio verslo socialinį efektą, kurį teikia gyvenimo sąlygos kaime, žemdirbio suartėjimas su gamta, kūrybiškas kaimo sukultūrinto kraštovaizdžio formavimas.

Žemės ūkio respondentinių įmonių duomenys rodo, kad ūkiai stambinami, prasidėjo ir plė-

tojasi verslinio žemės ūkio formavimasis. Pradėjo veikti žemės rinka. Tačiau jos veikla ribojama. Pirmasis ribojimas – privačių asmenų finansinė būklė, jų galimybės skirti lėšų žemei pirkti. Kitas ribojimas – teisės aktai, neleidžiantys paskolą garantuoti žemės plotu, bankams už skolas perimti žemės nuosavybės. Dar vienas ribojimas – nepripažįstama juridinių asmenų teisė į privačią žemės nuosavybę, jiems leidžiama žemę tik nuomoti. Šį ribojimą papildė kitas: leidžiami tik trumpi žemės nuomos terminai⁹.

2000 metų pradžioje privati žemė sudarė 43 proc. visos žemės ūkio paskirties žemės, o valstybės valdoma – 57 proc. Svarbiausi pastarosios žemės naudotojai buvo: fiziniai ir juridiniai asmenys, naudojusieji 28,3 proc. žemės, žemės ūkio bendrovės ir valstybinės įmonės – 10,6 proc., gyventojų asmeniniai ūkiai – 29,2 proc., dar nesuteikta naudoti ir neišnomota žemė sudarė 31,5 proc. [3, p. 27]. Nėra duomenų, kiek privačios žemės savininkai nuomojo žemės ūkininkams ir žemės ūkio bendrovėms.

Respondentinių ūkių analizė rodo, kad stambėjant ūkiams didėjo žemės našumo balas ir nuomojamos žemės procentas (6 lent.) [9, p. 34, 62, 64].

⁹ Baigiantis 2001 m., Lietuvos Seimas pradėjo svarstyti žemės pardavimo juridiniams asmenims ir užsieniečiams galimybę. Pirmieji svarstymai baigėsi pritarimu.

6 lentelė. Žemės kokybės ir nuomos žemės dalies priklausomybė nuo ūkininko ūkio dydžio 2000 metais

Eil. Nr.	Ūkių dydžio grupės, ha	Iš viso ūkių	Žemės našumo balas	Vidutinis ūkio dydis, ha	Nuomos žemės %	Teko vienam ha, Lt.		Išlaidų lūtai teko pelno ir subsidijų	Ūkininko amžius
						iš viso išlaidų	pelno ir subsidijų		
1	iki 10	47	36,9	6	29,4	1848	804	0,44	49
2	10–20	102	35,8	15	29,7	1448	524	0,36	48
3	20–30	123	37,6	25	36,3	1251	516	0,41	49
4	30–40	98	38,5	36	43,6	1206	515	0,43	45
5	40–50	103	38,7	46	51,4	1166	478	0,41	46
6	50–100	327	42,1	72	63,7	1092	386	0,35	45
7	100–150	103	42,2	121	74,5	1047	345	0,33	45
8	Per 150	132	42,6	256	83,0	1179	287	0,24	44
	Iš viso	1035	40,1	80	69,8	1107	346	0,31	46

Ūkis stambėja, didėjant nuomojamos žemės daliai. Pirmosios ūkių grupės išnuomota žemė sudarė 29 proc., o paskutinės – net 83 proc., t. y. padidėjo beveik trigubai. Ūkių, kurie turi apie 150 ha naudmenų, nuosava žemė sudarė tik 44 ha, o nuomojama – 212 ha, arba 4,8 karto didesnę plotą.

Kuo stambesnis ūkis, tuo jaunesnis ūkininkas. Kaip rodo paskutinė 6 lentelės skiltis, nuo pirmos iki paskutinės ūkių grupės ūkininko amžius nuosekliai pajaunėja penkeriais metais.

Stambėjant ūkiui, mažėja išlaidos, tenkančios vienam hektarui žemės, vadinasi, šiuo atžvilgiu ūkis tampa konkurencingesnis. Tiesa, skaičiuojant vienam hektarui, tenka mažiau pelno ir subsidijų. Abu pajamų komponentai sumažėja 2,8 karto. Vadinasi, ūkininkai, stambindami ūkį, orientuojasi ne į pelno normą, o į pelno masę, į išlaidų mažinimą. Visų ūkių grupių, skaičiuojant vienam hektarui, jos sumažėja 1,6 karto. Pasireiškia masto efektas. Kartu pasireiškia ir neigiamas rezultatas – mažėja išlaidų apsimokėjimas. Pirmoje ūkių grupėje vienam išlaidų litui teko 0,44 lito pelno ir subsidijų, o paskutinėje – tik 0,24 lito. Tiesa, abi kraštutines grupes atmetus efektyvumo rodiklio mažėjimas ne toks reikšmingas: antros ir septintos grupių išlaidų našumas skiriasi tik trimis centais.

Matyt, dabar tokia ūkininkų pelno siekimo orientacija pagrįsta. Žemės reforma sugriovė buvusių žemės ūkio įmonių gamybinius pajėgumus. Paveldėtoji žemės ūkio technika paseno ir jos eksploatavimas pabrango. Todėl ūkininkai atnaujina gamybinius pajėgumus, kuria naują, dėdami pagrindus taikyti europinės žemės ūkio technologijas. Nauji gamybiniai pajėgumai panaudojami nevisiškai tiek dėl to, kad tik pradedami naudoti, kad gamybos apimtys dar per mažos, palyginti su įsigyjamų technologijų pajėgumais, tiek dėl to, kad žemės ūkio produktų vidaus rinka dar nėra tokia imli, kokia Europos Sąjungos šalyse.

Ūkių dydžio ir žemės kokybės tiesioginė priklausomybė (stambėjant ūkiams, žemės našumo balas nuosekliai didėja be kokių nors svyravimų nuo 36,9 iki 42,6 balo) rodo ir tai, kad palankesnės sąlygos ūkiams stambėti klostosi rentabilius žemės ūkio verslo erdvėje.

Ir, matyt, yra dar viena priežastis: ūkininkai, sustambinę ūkius daugiausiai žemės nuomos pagrindu (visų ūkių grupių nuosavos žemės plotas padidėja nuo 4,5 ha iki 43,6 ha, arba 9,7 karto, o nuomojamos žemės plotas – nuo 1,9 ha iki 212,4 ha, arba 112 kartų), nėra garantuoti tokio ūkio išlikimu, t. y. galimybėmis įsigyti nuomojamą žemę nuosavybėn.

Nėra abejonės, kad dabar nuomojama žemė ir yra žemės rinkos pagrindas, o ji visuose respondentiniuose ūkiuose sudaro daugiau nei 71 proc. visos naudojamos žemės ūkio gamybai žemės. Ar turės dabartiniai jos naudotojai pakankamai kapitalo ją įsigyti, jeigu ta žemė bus pasiūlyta žemės rinkai kaip pardavimo objektas?

Dabar žemės rinka yra vangi, nes norintieji įsigyti žemę ir naudoti augalams bei gyvuliams auginti, jų produktams gauti, neturi reikiamo kapitalo, kurį galėtų skirti žemei pirkti. Žemės ūkio bendrovėms pirkti žemę draudžia teisės aktai. Leidus pirkti žemę užsieniečiams, iškilns didesnės konkurencijos šioje rinkoje ir žemės kainų didėjimo pavojus.

Tokio pavojaus galimybę galima iliustruoti G. Weinschencko Rytų Vokietijos žemės rinkos būklės analize po Vokietijos suvienijimo. Jis teigia, kad derlingesnės žemės gali tapti Vakarų Vokietijos ūkininkų, turinčių kapitalą ir norinčių, bet neturinčių galimybių stambinti ūkį savo regione, pirkimo objektu, dėl ko žemės kainos Rytų ir Vakarų Vokietijoje gali pamažu vienodėti.

Tiesa, analizuodamas šią rinką, G. Weinschenckas teigia, kad apie pusę siūlomus parduoti žemės Rytų Vokietijoje neturės paklau-

sos ūkiniu požiūriu. Be to, dalis žemės nepateks į laisvą konkurenciją dėl politinių motyvų [11, p. 234].

Be abejo, šie veiksniai turės reikšmės ir Lietuvos žemės rinkai, kurioje susidurs šalies ir užsienio ūkininkų interesai. Užsienio ūkininkų pranašumai bus tokie: Lietuvos ūkininkų per mažas nuosavas kapitalas, nepalankios skolinamojo kapitalo gavimo sąlygos, užsienio ūkininkų pakankamas savas kapitalas ir palankiai gaunamas skolinamasis kapitalas.

Galima teigti, kad šios neišsėtos perspektyvos yra reikšmingas stambaus ūkio, kaip vieningo gamybinio komplekso, efektyvios ir konkurencingos veiklos stabdys.

Dėl ūkininkų ūkių gamybinio pajėgumo didinimo galimybių. Ankstesnio skyrelio išvada, kad Lietuvos ūkininkai orientuojasi ne į šeimos ūkį, bet į kapitalą orientuotą ūkį ir jų perspektyvos nėra aiškios, apima ne visus ūkininkus. Ji neliečia tų, kurie tokie tapo dėl to, kad dirbo įvairius darbus buvusiuose kolektyviniuose ir valstybiniuose ūkiuose, įsikūrė šių įmonių gyvenvietėse, dabar tapo iki 3 hektarų žemės sklypų naudotojais. Toks ūkininkavimas jiems šiandien yra išgyvenimo būdas, kadangi sudėtinga rasti kitą veiklos sritį gyvenamojoje vietovėje, o persikelti į miestą trukdo darbo radimo ir būsto įsigijimo problemos. Tačiau jie taip pat nelinkę grįžti prie prieškarinio Lietuvoje naudotų ūkininkavimo priemonių: rankų darbo ir arkliai traukiamosios jėgos. Jie stengiasi daugiau naudoti mechanizuoto žemės ūkio darbo paslaugų. Jas teikia žemės ūkio mokyklų ir žemės ūkio bendrovių mechanizatoriai, specialiai įsikūrusios tokių paslaugų teikimo tarnybos.

Ši išvada labiau tinka ūkininkams, pasirinkusiems žemės ūkį kaip verslo rūšį. Jie siekia gamybą plėsti ne tiek šeimos darbo, kiek jo našumo didinimu, diegdami technologijas, kurios

leidžia gaminti žemės ūkio produktus pagal Europos Sąjungos kokybės reikalavimus, teikiančius pelno galimybę.

Tokiai orientacijai reikia dviejų dalykų: gebėjimo ūkininkauti naujomis sąlygomis ir asmeninės iniciatyvos bei tam tikro startinio gamybinio kapitalo, kuriančio reikiamus gamybinius pajėgumus, sudarančius materialines ir technines tokio ūkininkavimo sąlygas.

Ūkininkų ūkiai yra įvairaus ekonominio pajėgumo. Europos Sąjungoje naudojama metodika ūkio ekonominiam dydžiui nustatyti, remiantis standartiniu gamybos pelnu. Standartinis gamybos pelnas – tai produkcijos vertės, gautos iš pasėlių hektaro ar vieno gyvulio, ir kintamųjų išlaidų, reikalingų tai produkcijai pagaminti, skirtumas. Siekiant išvengti atsitiktinių veiksnių įtakos, skaičiuojami trejų metų vidurkiai. Padauginus standartinį gamybos pelną iš pasėlių ploto ir gyvulių skaičiaus, šias sandaugas susumavus gaunamas ūkio standartinis gamybinis pelnas, kuris ir apibūdina ūkio ekonominį pajėgumą (dydį). Jis matuojamas europiniais dydžio vienetais (EDV arba ESU – *European Size Units*). Europos Komisija vieną EDV įvertino 1200 eurų (4380 Lt). Maži (smulkūs) ūkiai yra tie, kurie turi iki 8 EDV, vidutiniai – nuo 8 EDV iki 40 EDV ir dideli (stambūs) – 40 EDV ir daugiau. Iš 1035 Lietuvos respondentinių ūkių 2000 metais mažų buvo – 45 proc., vidutinių – 48 proc. ir stambių – 7 proc. [apskaičiuota pagal 13, p. 8, 35].

Respondentiniai ūkiai atstovauja geresniems ūkiams, tvarkantiems buhalterinę apskaitą. Jei imsime visus ūkininkų ūkius, reikia manyti, kad mažų ir vidutinių ūkių procentas bus didesnis.

Tuo tarpu Vokietijos ūkių pasiskirstymas pagal dydį kitoks: 1998/1999 ūkiniais metais mažų ūkių (iki 30 tūkst. Vokietijos markių) buvo – 12,3 proc., vidutinių (nuo 30 tūkst. iki 80 tūkst.) – 53,2 proc. ir didelių (80 tūkst. markių ir daugiau) – 34,5 proc. [apskaičiuota pagal 12, p. 20].

Tai rodo, jog reikia daug pastangų, kad Lietuvos ūkininkų ūkiai sparčiau plėtotų savo ekonominį pajėgumą. Antraip jie nebus konkurencingi Europos Sąjungos žemės ūkio produktų rinkoje, Lietuvai tapus šios valstybių organizacijos nare.

Respondentinių ūkių grupavimas pagal ekonominį pajėgumą rodo stambėjančios gamybos pranašumus (7 lent.)

Gebėjimą ūkininkauti naujomis sąlygomis, asmeninę iniciatyvą bene geriausiai gali apibūdinti ūkininkų amžius, aktyvumas ūkininkų organizacijose, užsienio šalių ūkininkavimo patirties perėmimas. Amžius ir kitos šalies ūkininkavimo patirties perėmimas yra daugelio Vaka-

rų Europos šalių būtina sąlyga, norint perimti ūkininkavimą iš یشنانčių į pensiją ūkininkų.

Respondentinių ūkių analizė rodo, kad stambėjant ūkiams, ūkininkas „jaunėja“, ūkininko amžius nuo 49 metų sumažėja iki 44 metų (6 lent.). Grupuojant ūkius pagal ūkininko amžių, pastebima ūkininko amžiaus, šeimos dydžio, ūkio stambumo ir nuomotos žemės procento priklausomybė (8 lent.) [9, p. 34, 62, 64].

Ūkininkai nuo 35 metų iki 44 metų turi palyginti skaitlingiausią šeimą, stambiausius ūkius, be to, didžiausią procentą nuomojamos žemės. Tokie ūkiai sudaro 36,3 proc. visų respondentinių ūkių. Deja, rezultatiniai rodikliai tokio dėsningumo nerodo.

7 lentelė. Ūkininko ūkio dydžio įtaka ekonominiams rodikliams 2000 metais

	Vidutiniškai	Ekonominio dydžio grupės, tūkst. Lt :		
		iki 35	nuo 35 iki 175	175 ir daugiau
Ūkių skaičius	1035	465	497	73
Žemės našumo balas	40,1	37,0	42,2	45,2
Ūkio bendras plotas, ha	80,2	31,1	94,1	298,0
Nuomotos žemės procentas	69,8	47,3	69,7	85,0
Ūkininko amžius	46	48	45	44
Skaičiuojant vienam ha žemės naudmenų:				
Visas turas, Lt	4135	4860	3893	4173
Iš jo žemės ūkio turas, Lt	3783	4541	3581	3719
Iš jo žemės kaina, Lt	1578	1489	1558	1669
Bendrasis gamybos pelnas, Lt	840	799	840	886
Bendroji produkcija, Lt	1484	1362	1428	1672
Bendrasis pelnas, Lt	338	325	373	272
Ūkininko darbo atlyginimas, Lt	151	384	135	38
Grynasis pelnas, Lt	187	-59	238	234

8 lentelė. Ūkininko amžiaus, šeimos dydžio, ūkio dydžio, nuomojamos žemės ir ūkininkavimo rezultatų priklausomybė 2000 metais

Ūkių grupės pagal ūkininkų metus	Vidutinis amžius	Šeimos dydis	Iš viso ūkių	Ūkio dydis ha	Nuomotos žemės %	Teko vienam ha, Lt:			Vienam išlaidų litui teko pelno ir subsidijų
						bendros produkcijos	iš viso išlaidų	pelno ir subsidijų	
Iki 35 m.	30	2,9	158	78	71,9	1574	1141	444	0,39
35-44	40	3,3	376	88	74,8	1423	1136	318	0,28
45-54	49	2,8	257	85	67,5	1520	1168	373	0,32
55-64	59	2,7	162	72	63,6	1533	1163	372	0,32
Per 64	71	2,8	82	49	52,7	1340	1037	303	0,29
Iš viso	46	3,0	1035	80	69,8	1484	1145	358	0,31

Iš 8 lentelės duomenų galima netiesiogiai spręsti ir apie gebėjimą ūkininkauti naujomis sąlygomis ir asmeninę iniciatyvą, kurios turėtų turėti jaunesni ūkininkai. Kaip matyti, jie sugeba iš kiekvieno naudmenų hektaro gauti daugiau produkcijos, pelno ir subsidijų, išlaidų apsimokėjimas yra geresnis.

Kapitalas gamybai plėtoti kaupiamas dviem būdais: iš bendrojo pelno ir valstybės teikiamos paramos. Ši suma, tenkanti vienam hektarui žemės ūkio naudmenų, taip pat koreliuoja su ūkininko amžiumi ir ūkio dydžiu.

Tai rodo, kad, nors ir sunkiai, labai lėtai, bet formuojasi tam tikri konkurencingo ūkio pagrindai.

Išvados

1. Visuotinė konkurencija formuoja prekių rinkas, jų potencialą ir talpumą. Šiose prekių rinkos varžybose žemės ūkio ir maisto produktų rinkos konkurencinis pranašumas yra vartotojų fiziologinių poreikių tenkinimas. Vertikalią konkurenciją nemažina šios rinkos reikšmės, tik keičia jos atskirų rinkų proporcijas, kurioms turi įtakos vartotojų perkamoji galia, mitybos papročiai ir jų pokyčiai, laisvosios prekybos tarp šalių ir ryšium su tuo naujų maisto produktų plitimas. Horizontalioji konkurencija ilgina produktų linijas, turtina jų asortimentą. Tačiau išskirti konkurencijos rūšių poveikį žemės ūkio produktų gamintojams ir perdirbėjams vargu ar įmanoma. Tai – labiau teorinis dalykas. Praktiškai visų rūšių konkurencijai vienodai veikia ūkių konkurencingumą.

2. Lietuvos žemės ūkis gamina paklausius produktus, kurių paklausą vidaus rinkoje stabdo vartotojų perkamosios galios ribotumas ir didėjanti importinių produktų konkurencija. Konkurencingumą galima didinti gerinant vietinių gaminių kokybę, jų parengimą parduoti, suran-

dant naujų vartojimo galimybių, mažinant gamybos išlaidas. Tačiau vien tik savo jėgomis ūkininkai šių uždavinių nesugebės išspręsti. Reikia ir perdirbėjų bei pardavėjų bendrų pastangų, valstybės agrarinę politiką kreipti palankesne žemdirbiams linkme.

3. Žemės kokybė riboja rentabilaus žemės ūkio verslo erdvę Lietuvoje. Žemę, kurią neperpektyvu naudoti žemės ūkio gamybai, jau senai stengiamasi mažinti, didinant miškų plotą, naudojant ne žemės ūkio reikalams. Projektuojant Lietuvos žemės ūkio raidos strategiją, būtina ekonomiškai įvertinti rentabilaus žemės ūkio verslo erdvę, išaiškinti rinkos sąlygomis nenašų ir mažo našumo žemės plotus, jų pasiskirstymą Lietuvoje, numatyti jų naudojimo perspektyvas.

4. Lietuvoje jau ryškėja ūkių stambėjimo tendencijos, žemės rinkos formavimosi spartėjimas. Ūkiams stambėti svarbus yra ūkininkavimo perspektyvų aiškėjimas. Kol kas ūkių stambėjimas vyksta plačiau naudojant žemės nuomą. Žemės pirkimą riboja ūkininkų nuosavo kapitalo stoka, nepalanki skolinamojo kapitalo naudojimo kaina, draudimas žemę pirkti žemės ūkio bendrovėms. Atvėrus žemės rinką ir užsienio pirkėjams, reiktų labiau pagrįsti politinius motyvus, suteikti pirmenybę žemę pirkti vietos ūkininkams.

5. Stambėjant ūkiams, būtina plėtoti gamybinių jų pajėgumą, orientuojantis į modernias technologijas, kuriomis galima didinti Lietuvos ūkių konkurencingumą tiek Rytų, tiek Vakarų žemės ūkio produktų rinkose. Ūkininkų orientavimui ne į šeimos, bet į kapitalo ūkius reikia tiek asmeninės iniciatyvos, tiek gamybinio kapitalo, kuriančio reikiamus stambiosios gamybos pajėgumus, priderintus prie gamtos saugos reikalavimų. Kaip rodo analizė, nors ir sunkiai, lėtai, bet užtikrintai įveikiami antikonkurencingumo veiksniai.

LITERATŪRA

1. Konkurencingas žemės ūkis ir jo svarba šalies ekonomikai // Lietuvos mokslų akademijos Žemės ūkio ir miškų mokslų skyrius, Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas / Mokslinės konferencijos pranešimai. Vilnius: Baltijos kopija, 2001. 244 p.
2. Nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio plėtros dešimtmečiai//Lietuvos žemės ūkio universitetas, Lietuvos žemės ūkio ministerija/Tarptautinės mokslinės konferencijos straipsnių rinkinys. – Kaunas-Akademija: LŽŪU Leidybos centras, 2001. 366 p.
3. Lietuvos žemės ūkis. 1999. Vilnius, 2000. 83 p.
4. Namų ūkio pajamos ir išlaidos 1994 metais. Vilnius, 1995. 54 p.
5. Pranulis V. ir kt. Marketingas. Vilnius: The Baltic Press, 2000. 470 p.
6. Mališauskas V. Gamtos išteklių naudojimas ir apsauga. Vilnius: Academia, 1993. 320 p.
7. Melioracijos ekonominis efektyvumas/ Parengė V. Mališauskas. Vilnius, 1970. 125 p.
8. Tamošaitienė A. Investicijų efektyvumas ūkinės veiklos plėtojimui mažo našumo žemėse // Lietuvos integracija į Europos Sąjungą: žemės ūkio uždaviniai ir mokslo vaidmuo. Vilnius: Baltijos kopija, 1999. 175 p.
9. Žemės ūkio respondentinių įmonių duomenys 2000. Vilnius, 2001. 123 p.
10. Tracy M. Žemės ūkio politika Europos Sąjungoje. Vilnius: Diemedžio leidykla, 1998. 387 p.
11. Weinschenck G. Interdependenz der landwirtschaftlichen Entwicklung in Ost- und Westdeutschland // Agrarwirtschaft, 1992.
12. Anhang zum Agrarbericht 2000 der Bundesregierung // Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten. Agrarbericht der Bundesregierung 2000. Berlin, 2000. 98 p.
13. Žemės ūkio respondentinių įmonių duomenys. 2000 // Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas. Vilnius, 2001. 123 p.

COMPETITION AND COMPETITIVENESS IN LITHUANIAN AGRICULTURE

Antanas Poviliūnas

Summary

The paper deals with three types of competition. The advantage of agri-food market in generic competition is to meet physiological needs of consumers. In 1999 inhabitants of Lithuania spent about a half of total expenditure for food. While income increased the percentage spent for food dropped, but total expenditure went up. In the first decile expenditure for food, beverages and tobacco made up 71 % of total expenditure, but in the tenth decile they came down to 34 %. However, total expenditure increased by 3,9 times. Product class competition is intercompetition of separate foodstuffs. Consumer purchasing power, nutrition habits and changes due to market globalization have influence on this competition. In 1990–1999 consumption of vegetable oils and margarine increased by 71 % while consumption of fats, including butter, decreased. Because of market globalization, the markets of fruit, berries and vegetables became more important to people nutrition. In 1999 consumption of dairy products made up only 42 % of the 1990 consumption level, that of eggs – 55 %, meat products – about 60 %. Brand competition enriches assortment of separate foodstuffs. However, to determine impact of competition types on agri-food markets is hardly

possible. Actually agri-producers know only the fact that competition is going to strengthen both in domestic and foreign markets, and their main concern is to increase competitiveness of their farm.

The possibilities to increase competitiveness in Lithuania are limited by the area of profitable agri-business. Therefore, under market conditions it is important to know areas of non-productive and low-productive land, their distribution, to foresee prospects of their use.

In Lithuania are clear tendencies of farm enlargement; formation of land market is going more rapid. Land lease has a crucial importance to farm enlargement. In farms up to 10 ha the area of leased land makes up 29 %, in farms over 150 ha – 83 %. In the farms, which average size fluctuates about 256 ha, the area of own land makes up 31 ha and the area of leased land comes to 212 ha or is 6,8 times larger. This shows that leased land can get into land market primarily. The main question is, whether actual land users will have capital to buy it. Land market is slack because local farmers have no funds to buy land. Meanwhile, the law forbids buying land for legal persons and foreigners. When this prohibition will be abolished,

land purchase can be limited by economic land value, some political motives.

Orientation towards the increase of farm production capacities is limited by a lack of initial capital and, in some cases, personal initiative. Competence to farm under new conditions and personal initiative are

characterized by farmers' age, active participation in farmers' organisations, and application of farming experience of foreign countries. Research results show, that although hardly and slowly but certain outlines for competitive farm in Lithuanian agriculture are developing.

Īteikta 2001 m. liepos mėn.